

‘Hemel en aarde zijn vol van uw heerlijkheid’

Klimaat, liturgie en oosterse spiritualiteit

Om het klimaat te redden of te verbeteren zijn verschillende modellen, waaronder in het Westen ‘klimaatrechtvaardigheid’ (*climate justice*) een dominante benaderingswijze is, ook in de theologie. Het Oosten opteert echter voor ‘klimaatspiritualiteit’, omdat voor haar het begrip rentmeesterschap (*stewardship*) inherent een heilloze weg is. Maar hoe ziet dat er concreet uit? Wat is klimaatspiritualiteit en hoe kan de liturgie daar voeding aan geven?

Cees-Willem van Vliet

Allereerst: ook in het Westen bestaat klimaatspiritualiteit, juist als inbreng vanuit het Oosten. In zijn encycliek *Laudato si* (2015) noemt Paus Franciscus deze traditie van het Oosten in het kader van een sacramentele levenswijze, die een van zijn aanbevelingen vormt om te komen tot een ‘ecologische bekering’, een verantwoorde levenshouding in harmonie met de natuur. Hij schrijft: ‘De sacramenten zijn een bevoorrechte wijze waarop de natuur van God wordt aangenomen en veranderd in een bemiddeling van het bovennatuurlijke leven’, en verwijst daarbij naar de apostolische brief *Orientalis Lumen* (1995) van zijn voorganger Johannes Paulus II.

Die schrijft:

Aan hen die op zoek zijn naar een waarlijk zinvolle relatie tussen henzelf en de kosmos, nog zo vaak door egoïsme en hebzucht misvormd, toont de liturgie de weg naar de harmonie van de nieuwe mens; zij roept hen op om het eucharistisch potentieel van de geschapen wereld te eerbiedigen. Deze wereld is bestemd om opgenomen te worden in de Eucharistie van de Heer, in zijn Pascha dat aanwezig is in het offer van het altaar.

Hoewel hier ontegenzeggelijk de volheid van de schepping in beeld is, staat deze bij beide pausen in het kader van de ‘tragedie van de zonde’ waarvan ‘wij mensen’ moeten worden verlost.

Het westerse *stewardship* wordt gekenmerkt door een nogal juridische en economische benadering. Ons ecologisch handelen wordt door ethische en morele imperatieven bepaald: wij kopen onze schuld af, handelen in emissierechten, CO₂-compensatie etc. Daarmee is dat *stewardship*, vanuit Oosterse optiek, een erg antropocentrische nadering, die eerder aan de bron van de klimaatcrisis ligt dan dat ze er de oplossing van zou kunnen zijn. Lynn White benoemde in zijn beroemde artikel *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis* (1967) dat het antropocentrisme in het Westerse christelijke denken aan de basis staat van onze ecologische crisis, doordat deze leerde dat de natuurlijke wereld geen ander doel had dan de behoeften van de mens te dienen:

Voor al in zijn westerse vorm is het christendom de meest antropocentrische religie die de wereld heeft gezien. (...) Het vestigde niet alleen een dualisme van mens en natuur, maar drong er ook op aan dat het Gods wil is dat de mens de natuur uitbuit voor zijn eigen doeleinden.

Als we werkelijk rentmeesters van de schepping willen zijn, zullen we ons antropocentrisch denken dus moeten opge-

ven, of tenminste bijsturen, alsmede ons verstaan van rentmeesterschap als (bedrijfsmatig) ‘beheer’ en ‘exploitatie’. Daarvoor in de plaats zou een sacramentele benadering nodig zijn, die –om met de invloedrijke oosterse theoloog John Zizioulas te spreken– leidt van rentmeesterschap naar ‘priesterschap’ van de Schepping.

Voor die gedachte wendt Zizioulas zich eveneens tot de gedachte van de mens als ‘beeld van God’ bij uitstek, maar dan met inbegrip van biologische inzichten –de mens is nauw verwant aan de dieren– en de filosofie: de mens onderscheidt zich van de dieren door zijn creativiteit. De mens kan en wil zijn eigen wereld creëren en kan zelf beslissen de natuur te bewaren of te vernietigen. De mens is, met een citaat van Maximus Confessor, een ‘microkosmos van de hele schepping’: in de mens vinden we de hele wereld present, hij kan handelen als een ‘*priest of creation*’. Die priester brengt de schepping ‘in gemeenschap (*communio*) met God’.

Omarmen

Het idee van het priesterschap geeft de ecologie een culturele dimensie: wij kunnen van de natuur iets moois maken. We kunnen haar –in plaats van *managen*– ‘omarmen’ en ‘bewonderen’ (*embrace*). Het gaat dan niet om een respecteren, gebaseerd op angst (wat Zizioulas als negatief beschouwt), maar om een positief ‘liefhebben’ van de natuur. Dan kunnen we de natuur ook ontwikkelen, ‘transformeren’ in iets beters, zoals we ‘in de eucharistie God niet simpelweg graan en druiven aanbieden maar brood en wijn: natuurlijke elementen ontwikkeld en getransformeerd door menselijke arbeid, in onze handen’.

Maar hoe wordt je dan zo’n ‘*priest of creation*’? Of beter: hoe voed en ontwikkel je een spiritualiteit van verwondering die nodig is om de wereld te zien als Gods schepping en zo mee te werken aan haar noodzakelijke genezing en vernieuwing? Daarvoor kunnen we te rade gaan bij John Chrysostomus, theoloog, musicus en adviseur van de oecumenische patriarch Bartholomeüs II. Vanuit een oosterse spiritualiteit beschrijft hij een drietal manieren om naar de schepping te leren kijken: als naar de iconen, de liturgie, en op de wijze van de asceten.

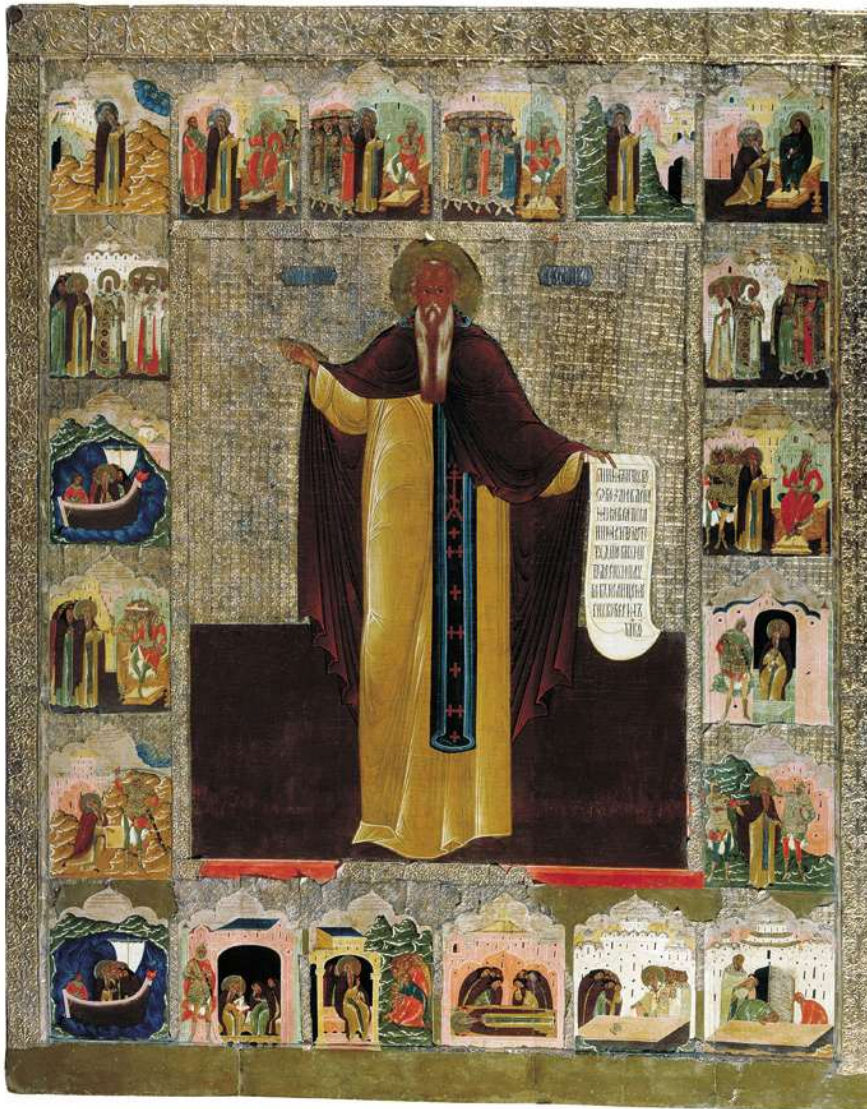
Als naar iconen

De iconen brengen de kijker niet zozeer in contact met de

De Grieks-orthodoxe theoloog en bisschop John Zizioulas (1931-2023) in 2014.
Foto: James Hyndman

wereld die wordt afgebeeld, maar met de wereld daarachter. Achter de afgebeelde werkelijkheid ligt al een glimp van de toekomstige wereld verscholen. Niet voor niets wordt gezegd dat de allereerste icon ontstond uit een poging om de verheerlijking op de berg uit te beelden. Wie naar iconen kijkt, wordt zelf aangekeken, de goddelijke wereld en onze aardse schepping zijn met elkaar verbonden en niet te scheiden. Zo, aldus Chrysostomus, is ook de natuur zelf te zien als een icon, ‘een deur die opent naar de nieuwe werkelijkheid’. ‘De hele wereld is een brandende braambos van Gods energie’ (Gregorius Palamas, 14e eeuw) en ‘schoonheid kan de wereld redden’ (Dostojewski) zijn geveugelde uitspraken in de oosterse

De Griekse theoloog en kerkvader Maximus Confessor (579-662). Op deze vroeg 17e-eeuwse icoon uit de Stroganov-school worden zijn wonderen gepresenteerd. Icoon uit Solvychevodsk (Rusland)

orthodoxie, net als 'niets in de wereld is een vacuüm in het aangezicht van God' (Irenaeus van Lyon). Wie naar iconen leert kijken, oefent zich in een geest van verwondering, leert te zien waar de natuur zelf van spreekt.

Als naar de liturgie

'Wat de iconen doen met de materie, doet de liturgie met tijd.' Liturgie, aldus Chrysavgis, is niet alleen het ritueel, maar 'dynamische beweging': 'Deze wereld is een nimmer eindigende beweging richting het Koninkrijk en is diep en intiem gerelateerd aan het hemelse koninkrijk'. In de liturgie hangt alles met elkaar samen. We leren er de 'sense of

communion': de wijze waarop we met andere mensen omgaan reflecteert de wijze waarop we bidden tot God. De wijze waarop we met de natuur omgaan zou even gevoelig moeten zijn als de manier waarop we met menselijke wezens omgaan, namelijk als beeld-dragers van God.

Liturgie is, net als de mens zelf, 'kosmisch': alle mensen en dingen hangen van elkaar af en met elkaar samen. Chrysavgis:

De wereld in zijn geheel maakt integraal deel uit van de liturgie. God wordt geprezen door bomen en vogels, verheerlijkt door de sterren en de maan, aanbeden door zee en zand. Er is een dimensie van kunst en muziek in de wereld. Dit betekent echter dat wanneer we onze spiritualiteit tot onszelf en onze eigen belangen reduceren, we vergeten dat de liturgie God smeekt om de vernieuwing van de hele vervuilde kosmos. En wanneer we het leven beperken tot onze eigen zorgen en verlangens, dan verwaarlozen we onze roeping om de schepping op te tillen naar het koninkrijk.

Op de wijze van de asceten

Uiteraard is de wereld zoals we die zien en ervaren niet één en al schoonheid: er wordt geleden, er is oorlog en uitbuiting. De menselijke verantwoordelijkheid om te herstellen en te verzoenen, heeft een prijs, zoals Christus'

onze verzoening betaalde met zijn bloed. Er wordt, aldus de oosterse geest, iets van onszelf gevraagd, dat we kunnen leren door een zekere mate van ascese, bijvoorbeeld vasten. Op gezette tijden afzien van je gewoontes, je hang naar meer, leert je een geest van dankbaarheid, liefde, verwondering en schoonheid. Ascese maakt je bewust van de essentie van het menselijk bestaan. Vasten moet je daarbij niet negatief bekijken, het is niet alleen maar 'minderen' en opgeven, maar ook: 'leren te geven, te delen, te verbinden, barrières slechten met mijn naasten en mijn wereld, in het gezicht van anderen iconen zien, in de aarde het gezicht van God en ten laatste: liefhebben, helder zien, en de originele schoonheid van de

Paus Franciscus (l) ontmoet Patriarch Bartholomeus I van Constantinopel tijdens een audiëntie in het Apostolische Paleis in het Vaticaan op 26 mei 2018. Foto: CNS/Paul Haring

wereld herstellen. Het bevrijdt de schepping van controle en dwang. Vasten is de waarde van alle dingen in zichzelf te leren zien, en niet te waarde vóór onszelf. Het is in alle dingen God te zien en God in alle dingen.’

Voor wie langs deze wijzen leert kijken naar de schepping, zijn er vervolgens drie modellen om voor de aarde te zorgen: het Bijbelse, de ascetische en het sacramentele.

Het Bijbelse model

De Bijbel leert ons solidair te zijn met de zwakkeren, we moeten zorgdragen voor alle ledematen van Christus’ lichaam en stem geven aan wie zelf geen stem hebben. Ook de aarde is deel van ons lichaam, niet te scheiden van onze geschiedenis en onze bestemming. Er is dus nood aan een soort ‘kosmische bevrijdingstheologie’, zoals de God van Israël het roepen van zijn volk, de armen en de onderdrukten hoort, zo hoort God ook de ‘stille roep van de aarde’, tot in de kleinste deeltjes.

Het ascetische model

Chrysostomus omschrijft het ascetische model volgens de drieslag: *renunciation* (verzaking), *repentance* (boetedoening) en *responsibility* (verantwoordelijkheid). Het verzaken, het ‘afzien van’, is in bijna alle religies van de wereld bekend: het

gaat om een eenvoudig leven, leren delen, en het herinnert ons eraan de materiële goederen respectvol te gebruiken. Boete en berouw is nodig om ons om te keren naar een Godgegeven leven ‘volgens de natuur’. Zowel de patriarch van het Oosten (Bartolomeüs) als van het Westen (paus Franciscus) hebben het misbruik van het natuurlijke milieu als ‘zonde’ aangemerkt. We schoten collectief tekort in onze roeping de aarde te dienen en te bewaren. Derhalve past het ons om ons te oefenen in boete en ommekeer. Responsabiliteit is tenslotte onze uitdaging, een keuze: ‘eenmaal afgelegd wat ons hoofd en hart vertroebelt, en na het berouw over onze verspilzucht, kunnen we ons leven in liefde en eerbied richten naar de schepping en diens Schepper’.

Het sacramentele model

Dit kan allemaal bereikt worden, zo is de gedachte in de oosterse traditie, door middel van een ‘sacramenteel’ leven dat gevormd en gevoed wordt door de liturgie. Liturgie vieren is meer dan brood en wijn ontvangen als persoonlijke leeftocht of verzoening. Het is een oproep om te delen en de sacramentele dimensie van de wereld te ontdekken. Brood is niet zomaar brood, wijn niet zomaar wijn, de materiële, natuurlijke wereld is niet allen maar ‘ten gebruike’ maar een teken van Gods heerlijkheid. Bovendien wordt liturgie, zoals

in onze westerse ritus in het Sanctus in het tafelgebed wordt uitgedrukt, een kosmische viering: 'hemel en aarde zijn vol van uw heerlijkheid', we staan om de tafel met heel de schepping, zichtbaar en onzichtbaar. Chrysavgis: 'De sacramenten werken niet op een of andere magische manier, maar veeleer op mystieke wijze: stilletjes doordringen ze de harten en levens van wie kiezen zich te openen voor de mogelijkheid van een ontmoeting met God –zoals het bloed door het menselijk lichaam stroomt'.

Het water van de doop, zo is de gedachte, is niet alleen maar de bezegeling van een formeel initiatieritueel, maar herschepping van de menselijkheid en de wereld in het licht van Christus: het levend water van de levende God is in staat heel de schepping te vernieuwen en te heiligen. Zo is het ook met de ziekenzalving die wijst op de roep om genezing van heel de wereld, de biecht die wijst op de noodzaak vrij te worden om te delen, de eucharistie die het verlangen wekt naar een wereld waar voedsel en drank voor ieder is in overvloed,

en de ambtelijke wijdingen die duiden op de koninklijke roeping van alle mensen. Het zijn allemaal voorbeelden van hoe de natuurlijke wereld verwijst, iconisch is, voor de 'nieuwe hemel en nieuwe aarde' die onze werkelijkheid worden moet. Daar te geraken vraagt een 'nieuwe wereld-beschouwing', een oefening in verwondering.

Serieus nemen

Wie klimaat serieus neemt, moet dus ook de liturgie serieus nemen. Waar komen wij voor samen? Om onze plaatselijke vereniging hoog te houden? Ons persoonlijke heil in Christus te vieren? Elkaar de maat te nemen in duurzame leefstijl? Of om ons, door schoonheid en ritueel, taal en muziek, verwonderaars te laten worden van de schepping en ons te laten te vormen tot priesters van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde die ons door die liturgie voor ogen komt en langzaam onze tweede, nieuwe natuur wordt?

All things pray to you, that comprehend your plan,
And offer you a silent hymn.
In you, the One, all things abide
And to you all things endlessly converge
Who are the end and goal of all.
You are One, and Oll, and None of these.
You who bear all names,
How shall I ever name you?

(Gregorius van Nazianze (329-390), *Carmina* 1.1.29)

Literatuur:

- J. Chrysavgis, & B. V. Foltz (red.), *Toward an Ecology of Transfiguration*. New York: Fordham University Press (2013)
- *Laudato si'* - Encycliek van Paus Franciscus over de zorg voor het gemeenschappelijk huis. (2015), D.H. Kretzers (vert.). Breda, Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap (op te roepen via www.rkkkerk.nl)
- *Oriente Lumen* - Apostolische brief van Paus Johannes Paulus II bij gelegenheid van de honderdste gedenkdag van de Apostolische brief *Orientalium Dignitas* van Paus Leo XIII. (1995), S. F. van Voorst tot Voorst (vert.). Op te roepen via www.rkddocumenten.nl